

ПСИХОЛОГІЧНИЙ КАНОН ГІДНОГО ЗАВЕРШЕННЯ ЗЕМНОГО БУТТЯ В ТЕКСТІ
«НЕ ПЛАЧТЕ ЗА МНОЮ НІКОЛИ» МАРІЇ МАТІОС

У тексті простежується психологічний канон гідного завершення земного буття через парадигму «гідне життя — гідна смерть» у зв'язку з атрибутами християнської моралі, етики та слов'янської міфології.

Ключові слова: психологічний канон, концепт, психологізм, наратор, модель, мотив.

В статье прослеживается психологический канон достойного окончания земного бытия с помощью парадигмы «достойная жизнь — достойная смерть» в связи с атрибутами христианской морали, этики и славянской мифологии.

Ключевые слова: психологический канон, концепт, психологизм, наратор, модель, мотив.

Psychological canon of deserving end of terrestrial being by the paradigm of deserving life — deserving death with Christian morality attributes, ethics and Slavic mythology are retraced at this article.

Key words: psychological canon, concept, psychological analysis, narrator, model, motive.

Завершальним текстом у книзі «Нація», що складається з двох частин — «Апокаліпсис» і «Одкровення», є оповідання «Не плачте за мною ніколи», твір, який для письменниці є найдорожчим, на чому вона неодноразово наголошувала, бо образ головної героїні Юстини авторка «списала» зі своєї бабусі, яку за афористичність мовлення в селі називали Соломоном і яка за тридцять років наперед «зрежисувала свої похорони» [6, с. 76]. Адже й справді в тексті йдеться про підготовку до гідних похоронів цієї «дев'яностолітньої без двох років жінки», матері чотирьох синів і трьох дочок, дванадцяти онуків, двох правнуків, яка прожила довге нелегке життя, але мала не лише тугу, печаль від жорстокого світу, а й радість того, що працювала й жила по совісті, берегла честь «фамілії», не ворогувала із сусідами і не шкодувала нікому ні скибки хліба, ні склянки ячмінної кави. Психологічний канон гідного завершення земного буття народжується із канону роду, родоводу, домашнього вогнища — у Марії Матіос з огляду на її буковинське походження — «фамілії». Так вона досліджує історію свого родоводу з 1790 р., пояснює етимологію власного прізвища, однакового в матері й батька ще до одруження, детально описує життя своїх дідів, бабів, батька-матері, родичів у книзі «Вирвані сторінки з автобіографії» [4].

Оповідання «Не плачте за мною ніколи» входить до циклу «Одкровення» разом із іншими текстами: «Анна-Марія», «Поштовий індекс», «Признай свою дитину». Як другий заголовок письменниця подає уточнення — «Одкровення 1947 року» до тексту «Вставайте, мамко...», «Одкровення 1957 р.» до — «Дванадцять службів», «Одкровення 1990 р.» — до тексту «Просили тато-мама...», а всі вони склали книгу «Нація». Тобто письменниця постійно артикулює манеру викладу як «одкровення» — довірливої, щирої оповіді-сповіді, спрямованої на певного слухача, читача, для якої «немає нічого цікавішого, аніж нишпорити ходами їхньої свідомості й підсвідомості, шукаючи логіку чи антилогіку вчинків. Тому пупом всієї моєї творчості є Людина і її внутрішній світ» [4, с. 295].

Марія Матіос у процесі творення оповіді головної героїні акцентує на тому, що для неї першочерговими в житті й у «програмі» переходу до інобуття є етичні вартості. Як справедливо твердить О. Кульчицький, «етичні вартості відрізняються від інших тим, що 1) здійснюються тільки у персональних істот; 2) предметом етичної оцінки є тільки воля і діяння, що з неї виникає; 3) лише такі дії людини, що супроводжуються належною свідомістю й виникають з її вільної волі...» [3, с. 132].

Стосовно нашого дискурсу психологізму не можна не звернути увагу на слова перекладачки «Нації» польською мовою Анни Коженювської-Бігун, яка анонсувала в цій книзі таку думку: «Герої «Нації» понад усе хочуть зберегти гідність. А гідність не має національності, як — за словами авторки — не має й крові» [6, с. 3]. Безперечно, поняття «гідність» має загальнолюдський зміст, є найвищим визначальним критерієм сутності людини, її високої духовності й елітарності. Не можна не відзначити, що коли звернутися до дискурсу книги «Нація», інших текстів письменниці, то саме поняття гідність виступає своєрідним об'єднуючо-роз'єднуючим центром сутності героїв різних епох, світів, національностей, навіть ідеологій тощо.

Разом з тим не можемо не сказати, що в аналізованому тексті «Не плачте за мною ніколи» утверджувана норма людської поведінки — гідність виходить за межі національної гідності, адже за всіма канонами Божого Письма, Євангелія, що неодноразово згадується в тексті, кожна людина має достойно пройти тимчасове земне буття, аби гідно перейти до вічного небесного життя. «Думай у житті про смерть» — таку народну мудрість проголошувала письменниця устами своїх героїнь-оповідачок. Саме в оповіданні «Не плачте за мною ніколи» авторка й відтворює, можливо, найважливіший, по-своєму підсумковий етап такого переходу жінки до інобуття — «другого життя».

Композиційно оповідання побудоване як «текст у тексті», де репрезентовані два нараторські пласти — наратора Я-жінки, яка слухає, запитує щось, уточнює, і сповідь, поради, накази, другої, основної, наратора Я-жінки, яка прагне передати свій величезний життєвий досвід: як має людина жити, щоб саме завершення життя було природною справою, кінцем, гідним поваги й доброї пам'яті. Відчуття уповільненого часу літньої жінки реалізується через відтворення ущільненості

часу багатьох односельців, який постає у фрагментарних деталях їх життя й відповідної до них «легкої чи «наглої» смерті, звичності чи незвичності похорону.

Наскрізним у тексті виступає концепт смерті, але без трагічного нюансування його сутності — як звичної справи, а з іншого боку, як великого таїнства прилучення до вищих сфер інобуття. Частіше всього Юстина говорить про смерть шанобливо, вживаючи пестливі форми: «то є велике діло — смертечка наша. І все воно якось тасується кимсь над нами...» [6, с. 227], «хто його знає, коли й як смертечка наша прийде» [6, с. 223].

Сакралізація концепту смерті, самого дійства похорону спирається на народні вірування в легку смерть як найвищу винагороду, що дається людям праведним, тобто таким, які живуть за заповідями Божими. І кожен істинний християнин просить легкої смерті: «А тепер лише прошу легкої смерті. Нічого не хочу — лише легкої смерті. А її треба заслужити...» [6, с. 232], «Та за таку смертечку в чергу треба ставати, як тепер за милом» [6, с. 233]. На перший погляд, наведені висловлювання вражають поєднанням непоєднуваного, семантичною віддаленістю його частин. Для з'ясування структури цих висловлювань звернемося до тлумачення Дакути Данек, яка на основі тези З. Фрейда про різноманітні взаємини явного і прихованого змісту у висловленні робить висновок про «відкриття своєрідної семантичної конструкції, яку можна визнати висловлюванням-маскою» [1, с. 395]. І далі, посилаючись на Р. Якобсона, наголошує, що «ці відносини можна звести до метонімічних або метафоричних відносин у сенсі...» [1, с. 396].

Застосовуючи ці положення до наведеного вище висловлення Я-наратора, можемо твердити, що перша його частина має явний метафоричний зміст, переключений у сферу звичних життєвих стосунків людини із суспільством («стояти у черзі»), у другій частині висловлення, яка, здавалось би, зовсім є недоречною («стояти за милом»), в опозиції до першої має метонімічний зміст, завдяки чому розкривається прихований зміст-оцінка абсурдності моделі взаємин людини із ворожим їй світом всезагального нищення як матеріальних, так і духовних цінностей. Семіотичний знак («мило» — час суцільного дефіциту) і є його концентрованим (узагальненим) вираженням. Така двоплщинність висловлювання, а всю оповідь Юстини, гадаємо, можна розглядати в ракурсі саме висловлювання-сповіді-повчання про пізнання самого себе, світу й людини, сенсу буття й незворотності смерті, таїни і природності переходу до інобуття, розширює нараторські межі тексту.

Стара жінка, багато разів осмислюючи прихід смерті, до найменших ритуальних деталей, відтворюючи послідовність дій рідні, сусідів, просто чужих людей, з особливою святістю говорить про такі атрибути похорону, як свічки — «свічечки», стрічки, хустини, які обов'язково мають бути нашими, а не якимись «турецькими» чи «китайськими». А тому впродовж уже двадцяти п'яти років перекладає-просушує-провітрює цей дорогий для неї крам. Саме із цього епізоду й розпочинається нарація й завершується заключною сценою складання всіх речей у труну, яку онуки легко виносять на горище: «А як серед літа була

розслаблася — то вже думала, що сама смертечка мені пересушить хустинку на голові» [6, с. 220]. Готуючись до останнього рубежу свого життя, вона піклується про дітей та онуків, аби баба не «перестрашила їх смертю... І так життя їм нелегке тепер прийшло. Про смерть скажіть їм без плачу і голосіння» [6, с. 234].

Психологічний канон «гідне життя — легка (гідна) смерть» конкретизується в багатьох «мирських» історіях односельців. Гідне життя для Я-наратора — це «жити по-людськи»: «Як живеш по-людськи — то й ховати тебе мають поля деськи» [6, с. 231]. На прикладі життя і смерті свого батька, який «заслужив такого знання — дня й години своєї смерті» [6, с. 230], Юстина спокійно, без особливого намагання повчати слухачку достойним законам буття наголошує на необхідності дотримуватися у всьому Божих заповідей і канонів християнської моралі. Причому, зазначимо, що в самій сакралізації завершального земного етапу буття і переходу до інобуття Я-наратора відчувається «жива віра в фабулу і постаті Біблії». Як наголошує польський дослідник категорії міфу в літературознавстві, Еразм Кузьма, Біблія є одним із великих джерел міфів, але вона «є лише свідченням рецепції більш ранніх міфів», і виражає сумнів щодо того, «чи фабула й біблійні постаті можуть виконувати функцію міфів, якщо у сфері християнської культури передбачається жива віра в них?» [2, с. 334]. Справді, у текстах Марії Матіос, знаходимо приклади таких вірувань, зокрема у IV частині роману «Чотири пори життя», де йдеться про те, як «душа» Я-наратора після смерті шукає свого притулку в садах-колах інобуття, зустрічається там із біблійними посталями. Щодо думки про «рецепцію більш ранніх міфів» у тексті «Не плачте за мною ніколи» знаходимо епізод, який нагадує відгомін язичницької культури в ритуалі поховання покійників як дійства зі співами, танцями тощо, як це, наприклад, представлено у сцені похорону Івана з повісті «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського. Якраз Я-наратор Юстина й застерігає-повчає слухачку-«дочку» пам'ятати, що ніякі веселощі недопустимі, бо похорон — «не весілля». Нам здається плідною думка польського науковця про функціональність міфів у структурі творів, що сам біблійний міф виступає як цінність — «від негативної до позитивної... міф як цінність стає проблемою для літературознавця, який досліджує цю критику і взагалі проблемну цінність літературного твору» [2, с. 350].

І хоч Я-наратор Юстина прямо не використовує у своїй сповіді-повчанні елементів фабули Біблії, але в наведених нею історіях життя-діяння своїх односельців яскраво проступає їх оцінний характер — як позитивних, гідних наслідувань, так і негативних — чого людина має уникати у своєму житті.

У кожній історії поховання односельців відлунюється все їх попереднє життя — стосунки із сусідами, з іншими людьми — знайомими й незнайомими. У такий спосіб практично охоплено Я-наратором усі типи поведінки людини — дотримання чи порушення нею канонів світського буття. Так, у мовленні Юстини звучить головне застереження: «ніколи не говоріть при житті дурниці про смерть» [6, с. 235], «як маєте... щось дурне сказати, наберіть у рот води і трохи потримайте» [6, с. 235]. І наводить історію Івана Петрикiва, який «п'яний», «у

дурному розумові», говорив, що йому, як помре, вже все однаково буде, «а хоч би в шапці валятися, а хоч би деінде» [6, с. 235]. А коли ховали Івана, то «заєць перебіг дорогу. Коні схарапудились... труна перевернулася» [6, с. 235]. І робить висновок: «А все винен дурний язик» [6, с. 235]. Я-наратор згадує іншу сумну історію поховання Корниля, якого за життя проклінала дружина: «то таких клятьбів світ не чув. І щоби тебе кров нагла залила й гробом би тобі кидало» [6, с. 236]. А коли ховали цього чоловіка, то ті, що несли труну, «чи то п'яні були, чи підошви мали слизькі, котрийсь підсковзнувся, упав..., а тіло й вивалилося з домовини» [6, с. 236]. Згідно з християнськими канонами прокляття, ворожіння, мольфарення вважається гріхом. І на доказ цього Юстина розповідає трагічну історію поховання «мольфрки», «відьми» Варвари Білейчучки і клопоту-страждань її «фамілії»: «Відумре бабинка — й оживає. Відумре — й оживає. Поклали на стіл, склали їй руки, засвітили свічку — а вона, покійниця, відкриває очі...» [6, с. 230]. Така ситуація тривала доти, доки не найняли в «дванадцяти церквах служби» [6, с. 230]. Тобто кожна історія Я-наратором коментується, оцінюється з погляду і біблійних, і мирських законів. Особливе місце в оповіді посідає розповідь про поховання «головихи сільради», яка була «грішна перед Богом... що мусила людей від церкви відмовляти, дітей не дозволяла хрестити... на Великдень записувала всіх, хто йшов із кошиком...» [6, с. 221]. І хоч Я-наратор Юстина виявляє розуміння, що тоді «час такий був», знаходить у собі сили не засуджувати і не дорікати тій «недобрій» жінці-«головисі», більше того — навіть погодилася «позичити» родичам небіжки свою труну, коли та померла наглою смертю — «так нагло, що борони, Боже: брала води з криниці, перехилилася через зруб — та й так, як би жінки на світі не було» [6, с. 220]. У такий спосіб письменниця подає нову парадигму: «гріх — спокута», «кара — милосердя», розкриваючи за допомогою мовлення Юстини глибинні оцінні критерії національного менталітету — вміти «прощати» гріхи, якими б вони не були страшними. Згідно із ритуалом загального «прощення», твердить письменниця, кожна людина має пам'ятати про ритуали сповіді і прощення, самооновлення, самоочищення.

У багатьох текстах авторки означається концепт смерті, похорону, окремі деталі ритуалу поховання, зокрема такого, як «дванадцять службів», які правляться у храмі, аби відвернути якусь біду — «криваву бойню» в селі, «двобій» — між чужим, неприродним, аморальним... й тим, що рятувало свій прадавній уклад та «звичаї» [5, с. 88-89]. Текст, датований «одкровенням 1951 р.», авторка прямо так і називає «Дванадцять службів». В оповіді Юстини з «Не плачте за мною ніколи» теж згадується ритуал дванадцяти служб, який «діти наймали в дванадцяти церквах, аби «спокійнилася» після смерті їх мати-грішниця, що мольфарила й ворожила» [6, с. 230].

Послідовно розгортаючи тезу про гармонію доцільності й необхідності «мирського» буття, гармонію людини і природи, Я-наратор у свою оповідь включає історію життя і смерті-похорону Сави, мисливця, який, незважаючи ні на які перестороги, заборони, жорстоко винищував звірів. І як кара: його тіло під час

похорону «сходило кров'ю, сукровицею». Як правило, навівши ту чи іншу історію, Я-наратор переходить до викладу іншої, яка органічно доповнює попередні, у відтворенні всезагальних законів земного буття людини, — співвіднесеними із християнськими заповідями, — у численних зв'язках, взаємозалежності і взаємозумовленості всіх живих на землі, відповідно до народних звичаїв, уявленнями про гріх і кару, про різні знаки, прикмети-попередження.

Про недопустимість нешанобливого ставлення до смерті, «ігри» з нею пише Марія Матіос в оповіданні «Вставайте, мамко...», у якому йдеться про те, як сім'я, рятуючися від переселення до Сибіру, влаштувала штучне дійство зі смертю матері і яка насправді померла. У багатьох текстах авторки простежується дискурс психологічного канону «життя — смерть», а в деяких з них, як, наприклад, у новій повісті «Армагедон уже відбувся», порушення ритуалу поховання дітьми батька анонсується як результат крайнього здичавіння, ницості, морального спустошення, як настання Страшного Суду. Гріх і спокута, злочин і кара головного героя Івана Олексюка артикулюється в мітові Армагедону.

Розглядаючи різні психологічні канони в аспекті «катарзисності», Л. Тарнашинська твердить, що «через розширення його рамок, колізія «рухає» канон до нового канону, розсуваючи межі попереднього й водночас модернізуючи, модифікуючи його» [7, с. 64].

Особливої сакралізації в тексті «Не плачте за мною ніколи» набуває поняття «труна», яку, до речі, як розповідає Юстина, вона дванадцять разів «позичала» рідним покійниць. Об'єктивно мовне значення такої звичної матеріальної речі для поховання доповнюється численними семантичними зрушеннями й нашаруваннями, ознаками символу останнього захистку, притулку душі людини. Зазначимо, що мотив пошуку притулку — пристанища знаходимо у творах багатьох прозаїків, а в декого, як наприклад, Галини Пагутяк, є одним із провідних («Писар Східних Воріт Притулку», «Писар Західних Воріт Притулку», «Радісна пустеля» тощо).

У мовленні Юстини образ-символ труни розгортається синонімічним рядом: «хатка», «як лялечка», «домовинка», «файненька моя труночка», «гарненька хатка». Звертає увагу слово «хатка» — «домовинка» (від дому), тобто місця мешкання людини, тому так само, як негідно не поділитися хлібом-сіллю навіть із чужою людиною, так само не можна не надати їй притулку у своєму домі-хатці. Саме цим глибоким гуманістичним змістом анонсується факт позичання труни для односельців-покійників. Сам ритуал виготовлення труни теж співвідноситься із будівництвом якоїсь оселі: і вибір певної породи дерева, і час його зрубу, виготовлення, періодичного огляду, просушування, і належного зберігання в чистоті, а тому й мовиться про саму труну і всі необхідні для похорону речі з особливою теплотою, ніжністю, використовуються зменшувальні пестливі слова. Архетип дерева в означеній ситуації не є випадковим.

Юстина застерігає слухачку від можливих небезпечних дій з боку рідні-«фамілії», окремих людей, аби «не гонорилися» на похороні: «смерть — не гонор.

То лише друге життя. І перейти в нього треба без гонору... Смерть сердити не можна» [6, с. 246]. Усвідомлення Я-наратором глибокого сакрального змісту смерті як «великого діла», як «другого життя» екстраполюється на всі фрагменти тексту, які витримані в манері спокійної, розсудливої, заздалегідь продуманої оповіді-сповіді, заповіту, повчання з вражаючою логікою передачі послідовності всіх дій. Через те сам похорон постає не як трагічне дійство, а як гідне завершення земного буття й переходу до «другого життя». Тому й звучать у наказовій формі слова Юстини: «Не плачте за мною ніколи», винесені у заголовок тексту й наведені майже в самому кінці її мовлення, аби не було «на тому світі зле» від плачів, голосінь: «і не тужіть довго» [6, с. 249], бо недобре наводити «тугу на людей», у яких «свої туги стає» [6, с. 249]. Тобто до психологічного канону гідного завершення земного буття додається й турбота про тих, хто залишається на цьому світі, усвідомлення суті нелегкого земного життя. Ненав'язливо, але досить виразно акцентується парадигма «колись — тепер», яка теж сприймається як безкінечність випробувань: «дурний був час, хоча тепер — ще дурніший», а серед усього цього — згадки про голод 1947-го року, про безкінечні черги за найелементарнішими речами тощо. Ідеологія цих вкраплень у координатах «колись — тепер», скоріше, діє на рівні підтексту, тому кинуті одне-два речення про різні часи не знаходять подальшої деталізації, але вони (вкраплення) входять у підсвідомість читача, слухача, функціонують як своєрідний претекст.

Сама Я-наратор Юстина сприймається іншим наратором, слухачкою оповідей старої жінки, теж зворушливо й лагідно: «Бабця — іще добріська, лише змаліла під тягарем віку й досвіду, в біленькій, рідко вишитій жовто-зеленим хрестиком сорочці... біленькій, у дрібну квіточку... хустині» [6, с. 218]. Опис Юстини у пестливих формах іменників, прикметників поданий на самому початку тексту, у заключному його епізоді представлений як її реакція на все почуте і як природне бажання «обняти цю маленьку жінку», притиснутися до її «здитинілого плеча» і «чомусь би плакати», але замість цього подається символічний зміст дії — «поперемінно п'ємо з Юстиною воду з одного горнятка» [6, 251]. Можна сказати, що в такий спосіб вибудови кільцевого обрамлення тексту яскраво проступає триада — автор — наратор — реципієнт. Уважаємо, для дискурсу питання специфіки сприйняття реципієнтом тексту, форм вираження авторської свідомості книга «Нація» М. Матіос є багатим матеріалом.

І хоч оповідь Юстини, якою так емоційно і зворушливо проймається Я-наратор-слухачка, репрезентована у стриманій тональності усвідомлення неминучості смерті, усе ж її фінал вражає якоюсь особливою просвітленістю, спокоєм, покликом до впорядкованості власного життя. А коли звернутися до самого початку тексту «Не плачте за мною ніколи», зокрема до слів Юстини: «Вір або не вір, але бігме Боже, не вмирала би ніколи, аби навіть не мала що робити!» [6, с. 218], то виявляється, що головне повчання криється в тому, що необхідно дорожити життям, всім тим, що природа, Бог посилають людям, намагатися жити-трулитися за законами Божими і людськими.

Отже, психологічний канон «початок — кінець» гідного завершення земного буття спрямований на розкриття самої сутності філософії буття у всіх його виявах і ціннісних параметрах, на утвердження єдності біблійних і світових законів, на розкриття національних пріоритетів духовності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Данек Д. Психоаналіз і семантичний аналіз (тези) / Данута Данек. // Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина ХХ — початок ХХІ ст. / Упоряд. Б. Бакули; за заг. ред. В. Моринця; пер. з польськ. С. Яковенка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008 — С. 393-397.
2. Кузьма Е. Категорія міфу в літературознавчих дослідженнях / Еразм Кузьма // Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина ХХ — початок ХХІ ст. / Упоряд. Б. Бакули; за заг. ред. В. Моринця; пер. з польськ. С. Яковенка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008 — С. 332-351.
3. Кульчицький О. Основи філософії і філософських наук. / Упор, матеріалів Анатолій Карась. — Мюнхен — Львів, 1995 — 164 с
4. Матіос М. Вирвані сторінки з автобіографії. — Львів: ЛА Піраміда, 2010. — 366 с.
5. Матіос М. Замість заповіту. / Марія Матіос // Нація. — Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007 — С. 252-253.
6. Матіос М. Не плачте за мною ніколи / Марія Матіос // Нація. — Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007 — С. 218-252.
7. Тарнашинська Людмила. Презумція доцільності. Абрис сучасної літературознавчої концептології. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 534 с.

Надійшла до редколегії 20 грудня 2011 року.